

TOMASZ GOBAN-KLAS

Media and Social Communication Studies as a New Branch of Humanistic Studies | Nauki o mediach i komunikacji społecznej jako nowa dyscyplina nauk humanistycznych

KEY WORDS

Media and social communication studies

SŁOWA KLUCZOWE

nauki o mediach i komunikacji społecznej

ABSTRACT

As of 1995, media and social communication studies are considered a new branch of studies, as decided by the Education Council, part of Journalism and Social Communication Department in which students can now obtain Bachelor's and Masters' Diplomas. They are also the subject of various specialisations and post-graduate studies (pedagogy, media education, public relation, media history, new media, etc). So far, this new field has not been classified for doctoral studies or in order to obtain other higher academic titles and degrees.

In Poland, the implementation of the three level (Bachelor, Master, Doctoral) Bolognese programme requires a transformation of the programme system and staff education. From the Master level studies should be multi- and interdisciplinary as well as integrated. In this context, an introduction of a new branch would bring some order into the rapid development of this field of studies.

STRESZCZENIE

Studia nad mediami i komunikacją społeczną od 1995 roku są uznane przez Radę Główną Szkolnictwa Wyższego jako kierunek studiów licencjackich i magisterskich pod nazwą Dziennikarstwo i Komunikacja Społeczna. Ponadto są przedmiotem licznych specjalizacji i studiów podyplomowych (pedagogika i edukacja medialna, public relations, historia mediów, nowe media itp.). W klasyfikacji nauk nie ma jednak podstawy do kształcenia na poziomie doktorskim oraz nadawania stopni i tytułów naukowych. Wdrażanie w Polsce procesu bolonskiego – trzystopniowego kształcenia: licencjat, magisterium, doktorat – wymaga przetworzenia programów minimów oraz kształcenia kadry i już od poziomu magisterium powinno być wielodyscyplinarne, międzydyscyplinarne, ale i zintegrowane. W tym kontekście wprowadzenie nowej dyscypliny uporządkowałoby obecny zwirowany rozwój w tej dziedzinie nauk.

Centralna Komisja do Spraw Stopni i Tytułów na podstawie ustawy z 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (DzU z 2003 r., nr 65, poz. 595 z późn. zm.; DzU z 2005 r., nr 164, poz. 1365) określa, w drodze uchwały, dziedziny i dyscypliny nauki. Na aktualnej liście z 24 października 2005 r. w zakresie nauk humanistycznych nie znalazła się jednak nowa, lecz coraz dynamiczniej rozwijająca się dyscyplina – nauki o mediach i komunikacji społecznej. W Stanach Zjednoczonych taka dziedzina/dyscyplina uniwersytecka od dawna istnieje jako *Communication/ Communications* oraz *Journalism*. W wielu krajach europejskich jest znana pod nazwą wiedzy o mediach (*Medienwissenschaft*), wiedzy o komunikowaniu (*Kommunikationswissenschaft*). W Polsce stosowna wydaje się nazwa: **nauki o mediach i komunikacji społecznej**. Taka nazwa wskazuje na *sui generis* przedmiot badawczy – media, czyli techniczne środki komunikacji społecznej (w Konstytucji RP określane jako środki społecznego przekazu), stanowiące istotny element fundamentalnego procesu społecznego: obiegu informacji w społeczeństwie. Polem badawczym są zarówno środki masowego komunikowania (prasa, radio i telewizja), jak i nowe środki społecznego komunikowania (Internet, telefonia komórkowa). Praktyczne i teoretyczne znaczenie studiów nad mediami jest powszechnie doceniane; gorzej jest z ich statusem akademickim.

Kilkanaście placówek uniwersyteckich kształcących w zakresie dziennikarstwa i komunikacji społecznej, jeszcze więcej placówek w szkołach niepublicznych na poziomie licencjackim, a zatem kilka tysięcy studentów, kilka periodyków naukowych, dziesiątki organizowanych corocznie konferencji, liczne projekty o granty KBN, setki wydanych publikacji naukowych, w tym rosnąca liczba podręczników akademickich, a co najważniejsze znacząca liczbowo kadra samodzielnych pracowników naukowych (jakkolwiek przybyszów z pokrewnych dyscyplin naukowych), blisko stu doktorów – to wszystko stanowi podstawowy argument uznania nauki o mediach i komunikacji społecznej za nową dyscyplinę w obrębie nauk humanistycznych.

Studia nad mediami i komunikacją społeczną od 1995 roku są uznane przez Radę Główną Szkolnictwa Wyższego jako kierunek studiów licencjackich i magisterskich pod nazwą Dziennikarstwo i Komunikacja Społeczna. Ponadto są przedmiotem licznych specjalizacji i studiów podyplomowych (pedagogika i edukacja medialna, public relations, historia mediów, nowe media itd.). W klasyfikacji nauk nie ma jednak podstawy do kształcenia na poziomie doktorskim oraz nadawania stopni i tytułów naukowych. Wdrażanie w Polsce procesu bolońskiego – trzystopniowego kształcenia: licencjat, magisterium, doktorat – wymaga przetworzenia programów minimów oraz kształcenia kadry i już od poziomu magisterium powinno być wielodyscyplinarne, międzydyscyplinarne, ale i zintegrowane. W tym kontekście wprowadzenie nowej dyscypliny uporządkowałoby obecny żywiołowy rozwój w tej dziedzinie nauk.

Argumentacja szczegółowa uznania nauk o mediach i komunikacji społecznej

Gerald Maletzke, nestor niemieckich **studiów** medioznawczych, postawił cztery zasadnicze pytania, które należy rozważyć ustalając status naukoznawstwa dla nowej dyscypliny¹:

1. Jaki jest przedmiot poznania, jakie są pola badań, gdzie leżą granice między nią a innymi dyscyplinami?
2. Które dyscypliny można uznać za sąsiednie i pokrewne?
3. Jaka jest struktura nauki o komunikowaniu masowym, czyli jakie można wydzielić wewnątrz niej nurty?
4. Jakie jest jej miejsce w systemie nauki i wiedzy?

Ad 1. Jaki jest przedmiot poznania, jakie są pola badań, gdzie leżą granice między nią a innymi dyscyplinami?

Pierwotnym przedmiotem studiów stała się prasa – publikacje periodyczne – niemal natychmiast po ich pojawieniu się w XVII wieku. Stąd nazwa – prasoznawstwo, w Polsce używana do dzisiaj. Była równocześnie przedmiotem studiów historycznych, prawnych, statystycznych, socjopsychologicznych i politycznych. Wraz z umasowieniem prasy, później radia i telewizji, lista tych dyscyplin uległa rozszerzeniu o filmoznawstwo, ekonomię, semiotykę. Nie tworzyły one jednak nauki o środkach komunikowania masowego (łącznie lub osobno) w sensie dziedziny naukowej o własnym przedmiocie, terminologii i metodach badawczych, ale raczej wiedzę o nich, tzn. obejmowały zespół odrębnych dyscyplin, powiązanych wspólnym przedmiotem, lecz o odmiennych celach, aparaturze pojęciowej i metodologicznej.

W XX wieku dostrzeżono wspólnotę prasy, radia i telewizji jako środków masowego produkowania i rozpowszechniania przekazów, co wyrażał termin *mass media* (dołączano tu film i płyty), a dla wspólnego pola studiów używano terminu *mass me-*

¹ Maletzke, Gerald, *Kommunikationswissenschaft im Überblick, Grundlagen, Probleme, Perspektiven*, Wiesbaden 1998, s. 15.

dia research oraz *mass communication studies*, badania nad mediami masowymi oraz badania nad komunikowaniem masowym.

Komunikowanie masowe stanowiło rodzaj komunikowania pośredniego (czyli z użyciem mediów) o charakterze zbiorowym i publicznym. Jako nowe zjawisko w dziejach ludzkości wyraźnie się wyodrębniało, nie miało też własnej dyscypliny naukowej. Prasoznawstwo jako nauka o komunikowaniu masowym miało – jak to wykazała w Polsce Irena Tetelowska – swój odrębny przedmiot studiów, teorie i modele, wypracowało też własny schemat analizy (nadawca-przekaz-odbiorca), metody (analiza zawartości, badania czytelnictwa i telemetrii), oferowało wiedzę praktycznie użyteczną. Odróżniało się od nauki o komunikowaniu indywidualnym i grupowym (międzyludzkim, głównie psychologia komunikowania ludzkiego), analiz kodu komunikowania (językoznawstwo, nauki o poznaniu i komunikacji społecznej, semiotyka, komunikacja niewerbalna), jak i od nauk o komunikowaniu zbiorowym bezpośrednim (retoryka, teatrologia) i nauk o komunikowaniu specjalistycznym (informatyka, nauki o łączności)². Nadmienić jednak należy, że obecnie w związku z rozwojem tzw. nowych mediów oraz mediów mobilnych i sieciowych (w tym Internetu), te odrębności się częściowo zacierają.

Ad 2. Które dyscypliny można uznać za sąsiednie i pokrewne?

Badania nad mediami masowymi od samego początku rozwijały się jako studia interdyscyplinarne, zwłaszcza w zakresie trzech nauk: socjologii, psychologii i politologii. Można oczywiście rozważać, która z nich odgrywała rolę centralną, niemniej sam fakt ich współpracy nie ulega wątpliwości. Podkreślmy, że w tym przypadku socjologia przedstawiała występować jako odrębna gałąź socjologii czy nawet jako odrębny dział wiedzy o komunikowaniu masowym, a stała się integralnym składnikiem szerszej dziedziny studiów.

Praktyka badawcza zmierza ku dalszemu rozszerzeniu pola zainteresowań i zakresu współpracujących dyscyplin. Do tradycyjnych dołączyły nowe – przede wszystkim semiotyka i antropologia, a także i filozofia języka, logika matematyczna. Przykładem może być tutaj semiotyzacja badań nad komunikowaniem, która może być uznana za jedną z prób znalezienia specyficznej perspektywy w badaniach nad komunikowaniem. Usiłowania te są głównie dziełem badaczy francuskich, charakterystyczna jest np. zmiana nazwy Centre d'Etudes des Communications de Masse na Centre d'Etudes Transdisciplinaires: Sociologie, Anthropologie, Sémiologie.

Każda ze szczegółowych dyscyplin ujmuje badane zjawiska we własnych kategoriach pojęciowych; włącza je we własne systemy teoretyczne, stosuje własne metody i techniki badawcze. Niemniej, z uwagi na generalną problemową, a nie czysto poznawczą, orientację podejmowanych studiów, mamy tu do czynienia z różnie przeja-

² Tetelowska, Irena, „Próba określenia przedmiotu nauki o środkach masowej informacji”. Przedruk [w] I. Tetelowska, *Szkice prasoznawcze*, OBP, Kraków 1972, s. 54–73.

wiającą się tendencją do integracji wyników, a w rezultacie z powstawaniem nowej dyscypliny nauk społecznych. Postuluje się tworzenie nauki o komunikowaniu (komunikologii).

Wielkie zasługi dla jej krystalizacji jako odrębnej dziedziny nauk społecznych, położył Willbur Schramm, prawdziwy ojciec amerykańskiej nauki o komunikowaniu (*communication science*), choć on sam wskazywał na czterech innych „ojców-założycieli”³ Jednak E. Rogers słusznie wskazuje na Schramma jako instytucjonalnego niestrudzonego założyciela akademickich placówek badań nad komunikowaniem (masowym)⁴. Schramm był pierwszym w świecie profesorem, który otrzymał tytuł naukowy *Professor of Communication*.

Sam Schramm był w pełni świadomy, że istotą badań ma być proces (i skutki) komunikowania, co ujmując tytuł pierwszego podręcznika *Communication in Modern Society* (1948), a także jednej z pierwszych i najbardziej znanych i wpływowych w świecie książek pod jego redakcją *Process and Effects of Mass Communication*, (1954).

Willbur Schramm, będąc z wykształcenia filologiem, dobrze rozumiał proces porozumiewania się ludzi, co z kolei ułatwiło mu traktowanie pojęcia „communication” jako nazwy ogólnej dla „wszelkich form porozumiewania się ludzi”⁵. Ogólność terminu „communication” umożliwiła wielu amerykańskim wydziałom filologicznym przemianowanie się z „Speech Department” na „Communication Department”, co do dzisiaj negatywnie ciąży na jasności terminologii naukoznawczej w Stanach Zjednoczonych⁶. Analogicznie, jak termin prawo, oznaczający zarówno przedmiotową dziedzinę, jak i dyscyplinę akademicką, termin „communication” wskazuje na sam proces porozumiewania się, jak i na jego naukowe badanie oraz praktykowanie.

Meyrowitz używa terminu „teoria medium” (*media theory*) dla odróżnienia ich podejścia (skupionego na śledzeniu rozwoju konkretnego medium np. mowy, pisma, druku itd.) od różnorodnych „teorii mediów” (*media theories*), rozwijanych przez licznych uczonych⁷. „Teoria medium – pisze Meyrowitz – skupia uwagę na szczególnych właściwościach każdego szczególnego rodzaju medium. Ogólnie mówiąc, teoretycy medium pytają: »Jakie są względnie stałe cechy każdego z środków komunikowania i jak te cechy odróżniają fizycznie, psychicznie i społecznie poszczególne media od innych mediów oraz interakcji twarzą-w-twarz«”⁸.

³ Byli nimi Harold Lasswell, Paul Lazarsfeld, Carl Hovland i Bernard Berelson.

⁴ Rogers Everett. *A History of Communication Study: a Biographical Approach*, Free Press., New York 1994.

⁵ Schramm W. *Men, Messages, and Media: A Look at Human Communication*, New York: Harper and Row 1973.

⁶ Everett Rogers, *Looking Back, Looking Forward: A Century of Communication Research*, [w] P. Gaunt (red.) *Beyond Agendas: New Directions in Communication Research*, s. 19–40. New Haven, CT: Greenwood Press 1993

⁷ Meyrowitz, Joshua, „Medium Theory”, w *Communication Theory Today*, pod red. D. Crowley i D. Mitchell, Polity Press, Cambridge, England 1996, ss. 50–77.

⁸ Tamże.

Tym, który w tak wyraźny sposób przedstawił z tego punktu widzenia analizę mediów był właśnie Marshall McLuhan, uznany za intelektualnego ojca-założyciela studiów nad mediami jako takimi (słynne jego stwierdzenie: „Medium (przekaznik) jest przekazem”⁹).

Ad 3. Jaka jest struktura nauki o komunikowaniu masowym, czyli jakie można wydzielić wewnątrz niej nurty?

W tym ujęciu nauka o komunikowaniu stanowi część dziedziny ogólniejszej, a mianowicie nauki o łączności i sterowaniu. Sama z kolei dzieli się na trzy główne działy: komunikowania masowego, komunikowania instytucjonalnego oraz komunikowania międzyosobowego, czyli posługuje się kryterium typu kontaktu między uczestnikami procesu komunikowania. Te działy nie są odseparowane, ale przeciwnie, wzajemnie przenikają się. Ucyfrowienie i konwergencja (implozja) mediów sprawia, że coraz częściej badania obejmują dwa i więcej działów, np. międzyosobowe komunikowanie medialne w organizacji (czy sferze publicznej).

Dwa zasadnicze nurty to badania podstawowe i stosowane (inaczej – teoretyczne (krytyczne) i administracyjne (praktyczne). Inny podział to nurty związane z perspektywami klasycznych dyscyplin akademickich (politologiczny, socjologiczny, psychologiczny itd.), jak i nurty koncentrujące się na pewnych elementach procesu (np. ekonomia polityczna na produkcji i dystrybucji przekazów, antropologia kulturowa na ich recepcji, semiotyka i kulturoznawstwo – na analizie dyskursu medialnego).

Ad 4. Jakie jest jej miejsce w systemie nauki i wiedzy?

Osią jest komunikacja społeczna, która może być zdefiniowana jako obieg informacji (w najszerszym sensie) w społeczeństwie. Ogólna teoria komunikacji ujmuje ją jako proces (ogół procesów) wymiany symbolicznej) za pomocą środków zwanych mediami (w najszerszym sensie).

Media w węższym sensie, to środki techniczne owej wymiany, z wyłączeniem (choć nie wykluczeniem) takich pierwotnych, prymarnych i naturalnych środków wymiany jak mowa (język), gest, mimika, itp. Media zatem to zarówno rysunek, rzeźba, pismo, jak i druk, radio, telewizja, telefon, Internet, etc.

Media społeczne to nie tylko techniczne narzędzia, ale i ludzkie praktyki ich wykorzystania, w tym zespoły (instytucje) medialne, jak redakcje prasowe, radiowe, telewizyjne, zespoły i pokazy filmowe, muzyczne, agencje reklamowe i public relations, etc.

Amerykański metodolog Paisley zaproponował podział nauk społecznych (w amerykańskiej terminologii – nauk behawioralnych) na dwa rodzaje¹⁰. Pierwszy

⁹ McLuhan, Marshall, *Zrozumieć media*, tłum. Natalia Sztucka, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 2004.

¹⁰ Paisely, W., *Communication Research as Behavioral Discipline*, Institute for Communication Research, Stanford University, Stanford 1972.

określił mianem *levelfields*, czyli tych nauk, które analizują różne poziomy (szczeble) zachowań społecznych. Przykładem jest tutaj antropologia, psychologia czy socjologia, które rozpatrują te same zjawiska, ale na różnych poziomach analizy. Drugi rodzaj nauk określił mianem *variablefields*, czyli tych nauk, które badają jednakowe zmienne (typy) zachowań społecznych. Przykładem jest tutaj wiele nowych dziedzin, jak badania systemowe, cybernetyka społeczna, a także nauki polityczne czy wiedza o komunikowaniu.

Jak pisał Rogers tworzenie nowych dyscyplin jest w USA i świecie niezmiernie rzadkie. Jedynie „communication” nabrała charakteru takiej dyscypliny.

Jednak ta dziedzina miała w większym niż inne dyscypliny stopniu wymiar nie tylko intelektualny, ale i oceniający¹¹. Dwa podstawowe problemy, jakie legły u jej podłoża, to po pierwsze, kwestia integracji społecznej, czyli na ile media przyczyniają się do zwiększenia spójności społecznej, a na ile zastępują inne instytucje społeczne i bezpośrednio docierają do sfragmentaryzowanych audytoriów, oraz – po drugie – kwestia totalitarnej i demokratycznej formy sprawowania władzy. Czy media pomagają dyktaturze czy też przez swój pluralizm pomagają demokracji? Odpowiedzi teoretyczne były związane z pewnymi stanowiskami ideologicznymi, a zwłaszcza z określeniem cech dobrego społeczeństwa.

W ten sposób w XX wieku ukształtowała się teoria komunikowania jako teoria mediów masowych, potwierdzając zależność rozwoju nauki od zmian rzeczywistości społecznej. Rozwinęła się tam, gdzie media były najbardziej rozwinięte, a używając tytułu książki Jeremy Tunstalla, *Media are American*, zatem „Media and Communication Theory is American”.

Pojawiły się nowe wizje całości problematyki, wprowadzające zupełnie nową perspektywę teoretyczną. Dwie spośród nich zasługują nadal na szczególną uwagę – historiozofia Marshalla McLuhana oraz socjocybernetyka Abrahama Molesa. Rzecz znamienna, iż obie powstały poza Stanami Zjednoczonymi – pierwsza w Kanadzie, druga zaś we Francji.

Niezależnie od krytyki, z jaką w środowiskach empirycznie myślących naukowców spotyka się koncepcja McLuhana, abstrahując od faktu, że dzisiaj moda na nią niewątpliwie minęła, nie sposób przeczyć, że to właśnie on najdobitniej wskazał ów wielostronny wpływ środków masowych jako szczególnych technik na kształt zjawisk życia społecznego.

Jednak i inne kraje, szczególnie europejskie rozwijają studia nad komunikowaniem. Przykładem jest nowy Institute des Sciences de la Communication francuskiego odpowiednika Polskiej Akademii Nauk.

Wykazanie rosnącego zainteresowania tą dziedziną nie jest trudne. Aktualnie istnieje w Stanach Zjednoczonych ponad 500 instytutów kształcących w zakresie komunikowania, choć mają różne nazwy (często dołączając specjalizację, np. dziennikar-

¹¹ McQuail, Denis, *Teorie komunikowania masowego*, tłum. Maria Bucholc, Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa 2007

stwo, telekomunikacja itd.). Oferują blisko sto programów studiów doktoranckich. Departament Edukacji USA ocenia, że liczba studentów w ciągu dekady wzrosła o ponad 1500%, będąc najszybciej rosnącą dziedziną nauczania w humanistyce i naukach społecznych¹².

Również w Polsce obserwujemy dynamiczny rozwój liczby placówek, studentów i kadry, a także publikacji.

W latach 1996–2001 ukazało się blisko 7 tysięcy prac medioznawczych, których autorami było prawie 5 tysięcy osób. Wliczano tu publikacje w dziennikach, tygodnikach, periodykach naukowych, jak i w formie książkowej¹³.

Wydawnictwa periodyczne, to m.in.:

Zeszyty Prasoznawcze (od 1956)

Studia Medioznawcze (od 2000, dawniej *Przekazy i Opinie*, 1976–1989)

Media i Kultura (od 2006)

Rocznik Historii Prasy Polskiej (od 1998)

Rocznik Prasoznawczy (od 2007)

Global Media Journal (od 2005)

Media i marketing

miesięcznik *Press*

Medioznawcze serie naukowe

Medioznawcza seria Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego

Edukacja medialna Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne

Nowe media Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne

Podstawowe pytania i metody badawcze

Nowa dziedzina nauk społecznych winna podejmować problemy z zakresu czterech podstawowych pytań sformułowanych przez Thomasa Khuna:

1. Co należy badać?
 - Media i ludzi
2. Jakie badawcze pytania należy zadawać?
 - Kto kontroluje media?
 - Czym są media?
 - Jakie jest działanie mediów?
3. Jak te pytania mają być formułowane?
 - w oparciu o empiryczne metody nauk społecznych (w tym specyficzne metody badania treści (analiza zawartości) i odbiorców (sondaże)

¹² *Employment Prospects in Communication*, 1995

¹³ W. M. Kolasa, J. Jarowiecki, *Polska bibliografia prasoznawcza 1996–2001*, Kraków 2005, s. 21–22.

4. Jak interpretować wyniki badań?

- w ramach teorii społeczeństwa informacyjnego – sieciowego – medialnego.

Konkluzja

Kierunek rozwoju współczesnego świata wskazuje na rosnącą medializację wszelkich sfer życia – pochodną rozwoju społecznego, gospodarczego i kulturowego. Przejście od mediów analogowych do cyfrowych oraz od mediów stacjonarnych do sieciowych i mobilnych umacnia tę tendencję. Co za tym idzie problematyka ta staje w centrum uwagi tradycyjnych dyscyplin naukowych, ale także zasługuje na rozwijanie własnej metateorii oraz badań empirycznych, syntetyzujących różnorakie koncepcje i ustalenia badawcze różnych perspektyw i tradycji naukowych.

Inna wybrana bibliografia przedmiotu

- Fiske, John, *Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem*, tłum. A. Gierczak, Astrum, Wrocław 1998.
- Gerber, George, *The Importance of Being Critical – In One`s Own Fashion*, „Journal of Communication” 1983, nr 33:3, 355–362.
- Goban-Klas, T. (1999) *Komunikowanie i media społeczne. Globalne kierunki badań na świecie w zakresie komunikowania i mediów społecznych*, w: *Zarządzanie i komunikowanie. Tendencje rozwoju badań naukowych u progu XXI wieku*, pod red. Marii Kocójowej, Wydawnictwo UJ: Kraków, s. 87–96.
- Goban-Klas, Tomasz, *Pochwała medioznawstwa czyli renesans McLuhana*, „Studia Medioznawcze” nr 1.
- Goban-Klas, Tomasz, *Media i komunikowanie masowe. Teorie prasy, radia, telewizji i Internetu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Löffelholz, M., Quandt, T., *Die neue Kommunikationswissenschaft*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2003.
- Michalczyk, Stanisław, *Nauka o komunikowaniu: struktura i charakter dyscypliny*, w: J. Fraś (red.) *Studia nad mediami i komunikowaniem masowym*, Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 11–27.
- Nordenstreng, Kaarle, *Discipline or Field. Soul-searching in Communication Research*, „Nordicom Review”, Jubilee Issue 2007, s. 211–222.
- Pietilä, V. *On the Scientific Status and Position of Communication Research*, University of Tampere Press, Tampere (1977)
- Pietilä, V. *On the Highway of Communication Studies*, Hampton, Cresskill, NJ 2004.
- Pisarek, Walery, „Wiedza o komunikowaniu – nazwy i zakres”, w: W. Pisarek, *O mediach i języku*, Universitas, Kraków 2007, s. 15–27.
- Rusch, G. „Medienwissenschaft als transdisziplinäres Forschungs”, w: Rusch G. (red.) *Einführung in die Medienwissenschaft*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2002.
- Schramm, Willbur, *The Beginnings of Communication Study in America. A Personal Memoir*, Sage Publications., Thousand Oaks–London 1997.
- Schramm, Willbur (red.) *The Science of Human Communication*, University of Illinois, Urbana 1960.